

ԱՐԱՄ Ս. ՍԱՅԻՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՉՍՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Պոնտոս, Թուրքիա, ցեղասպանություն, Մուսթաֆա Քեմալ, Էնֆեթերիոս Վենիզելոս, Կարս, Տրապիզոն:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարով Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց իր պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում և դուրս եկավ պատերազմից: Թուրքական զորքերը հետ քաշվեցին Անդրկովկասից և հայկական զորքերը բրիտանական զորամասերի օգնությամբ վերականգնեցին մինչև 1914 թ. եղած ռուս-թուրքական սահմանը, որն այժմ դարձել էր հայ-թուրքական: Սակայն բրիտանացիները, ի տարբերություն Մուդրոսի զինադադարից հետո Մոսուլի վիլայեթի գրավմանը, հրաժարվեցին թուրքական զորքերից մաքրել Արևմտյան Հայաստանը և Պոնտոսը՝ բավարարվելով միայն Սամսունում (հուն.՝ Ամիս) փոքրաքանակ բրիտանական զորամաս տեղակայելով: Այս փաստը թույլ չտվեց, որպեսզի արևմտահայերը կարողանային պատերազմից հետո վերադառնալ իրենց տները. տեղի թուրք-քրդական բնակչությունը, հենվելով չզինաթափված և չզորացրված թուրքական կայազորների վրա, ոչ միայն չէին թողնում հայերին վերադառնալ իրենց օջախները,

այլև թուրք սպաների ղեկավարությամբ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում Հայաստանի Հանրապետության սահմանապահների և սահմանային գյուղերի վրա: Իսկ թուրքական հրամանատարությունը Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության հետ խոռովություններ էր հրահրում Հայաստանի մահմեդականների շրջանում, ինչպես նաև աջակցում ադրբեջանական բանակին հարձակումներ գործել Սյունիքի և Արցախի վրա¹:

Թուրքական իշխանությունների այսօրինակ քաղաքականության հիմնական նպատակներից մեկն էլ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում Օսմանյան կայսրության հետ պայմանագրի կնքման պահին Արևմտյան Հայաստանում հայերի բացակայության ապահովումն էր, ինչը մեծացնում էր թուրքական պետության կազմի մեջ նրա մնալու հավանականությունը:

Սակայն թուրքերի համար Պոնտոսի հույների առումով խնդիրն ավելի բարդ էր: Պոնտոսի հույները թեև Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ենթարկվել էին կոտորածների, սակայն զգալի մասը փրկվել էր ջարդերից: Պոնտոսի մոտ 700 հազար հունական բնակչությունից տարբեր հաշվարկներով սպանվել էին 170-ից² մինչև 257 հազարը³: Պատերազմի ավարտին Պոնտոսի անտառածածկ լեռներում (հատկապես արևմուտքում) շատ ակտիվ գործում էին հույն պարտիզանների ջոկատները, որոնց թվաքանակը տարբեր աղբյուրներում 18.000-ից⁴ 30.000

¹ Հայաստանի Հանրապետությունում թուրք-ադրբեջանական դավադրությունների և սահմանային ընդհարումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Վիքթորյան Վ.**, Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918–1920 թթ. (հետախուզություն, բանակ, ՆԳՆ), Երևան, 2015:

² Տե՛ս <http://www.pontos-news.gr/pontic-article/3515/i-genoktonia-ton-pontion>

³ Տե՛ս **Rene Paux**, *Deportation et Repatriement Grecs en Turquie*, Paris, 1919.

⁴ Տե՛ս <http://www.opsne.gr/history.asp?sec=1-8>

էր⁵: Մուդրուսի զինադադարից հետո իրենց բնակավայրերը վերադարձան տասնյակ հազարավոր հույներ ինչպես արքայական վայրերից, այնպես էլ Ռուսաստանից, որտեղ փախել էին 1918 թ. սկզբին նահանջող ռուսական բանակի հետ, և լեռներից՝ պարտիզաններն իրենց ընտանիքների հետ միասին: Նրանց հետ միասին բրիտանական էսկադրային ականակրի վրա Պոնտոս վերադարձավ Ամասիայի մետրոպոլիտ Գերմանը (Կարավանգեղիս)⁶, ով իր ձեռքը վերցրեց Պոնտոսի հույների ղեկավարումը:

Թուրքական իշխանությունների և մահմեդական (թուրքեր և լազեր) բնակչության՝ հույների վերադարձի նկատմամբ վերաբերմունքն իհարկե խիստ բացասական էր և պարբերաբար տեղի էին ունենում սպանություններ և այլ կարգի բռնություններ հույների նկատմամբ, սակայն նախ դրանք լայնածավալ չէին, քանի որ թուրքական իշխանությունները վախենում էին Դաշնակից երկրների հիմնավորված միջամտությունից (առավել ևս, որ Սամսունում տեղակայված էր նրանց զորախումբը), և հետո հունական ջոկատները, հատկապես Պոնտոսի արևմուտքում՝ Սինոպ – Սամսուն – Ամասիա գծի վրա, համարժեք պատասխան էին տալիս, ինչը շատ դեպքերում զսպում էր թուրքերին: Փաստացի օսմանյան իշխանության իրավասությունը տարածվում էր մեծ քաղաքների վրա, իսկ գյուղերում իրավիճակի տերերը հունական պարտիզանական ջոկատներն էին⁷: Նրանք զինամթերք

⁵ Տե՛ս <http://www.turansam.org/makale.php?id=428>

⁶ **Մետրոպոլիտ Գերման** (Սոփիանոս Կարավանգեղիս, 1866–1935), Կաստորիայի (1900–1908), Ամասիայի (1908–1922) և Հոնիայի (1922–1924) մետրոպոլիտ, Արևմտյան Մակեդոնիայի և Պոնտոսի հույների քաղաքական ղեկավարը և ինքնապաշտպանությունների կազմակերպիչը:

⁷ Տե՛ս **Paul Dumont**, Mustafa Kemal, Paris, 1983, p. 19–21.

էին ստանում Կովկասի հույների կողմից և նրանց հետ միասին ծրագրավորում հարձակումները թուրքերի վրա:

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը հույսեր էր արթնացրել Պոնտոսի, ինչպես նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Ռուսաստանի հարավի հույների մոտ, որ Պոնտոսը կամ պետք է հռչակվի անկախ պետություն, կամ էլ պետք է դառնա Հունաստանի մի մասը: 1919 թ. հունվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ «Հույների ազգային 3-րդ խորհուրդը», որտեղ բացի փախստականների հարցից քննարկվեց նաև Հունաստանի կառավարություն պատվիրակություն ուղարկելու հարցը: Նույն ամսին հիմնադրվում է Հայաստանի հույների ազգային խորհուրդը, իսկ Ռուսաստանի հարավի հունական կազմակերպությունները ընտրում են Պոնտոսի ազգային խորհուրդ: Ընդ որում հունական կազմակերպությունները ազգային ինքնավարություն էին ցանկանում ստանալ նաև Անդրկովկասի և Հարավային Ռուսաստանի հույներով բնակեցված շրջանների համար: Այսպես՝ Ռուսաստանի հույների կենտրոնական խորհուրդը դիմեց հունական կառավարությանը՝ Խաղաղության վեհաժողովում իրենց ազատության ապահովման և ինքնորոշման պահանջը պաշտպանելու խնդրանքով: Բուն Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովում Պոնտոսի հույների շահերը պաշտպանելու նպատակով Եվրոպայում բնակվող պոնտացիները ստեղծեցին «Պոնտոս» կազմակերպությունը, որի նախագահին էր Կոստանտինոս Կոստանտինիդիսը⁸:

⁸ Կոստանտինոս Կաստանտինիդիս (1856–1930), ծնունդով Պոնտացի հույն վաճառական, անկախ Պոնտոսի կողմնակիցներից և Պոնտոսի հույների պաշտպանը Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովում:

Հունական հասարակությունը պահանջում էր իր կառավարությունից ընդառաջ գնալ Պոնտոսի հույներին և հայտարարել Պոնտոսի անկախության մասին՝ ուղարկելով այնտեղ զորքեր: Սակայն հունական կառավարությունը՝ վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսի գլխավորությամբ, ինչպես նաև հունական Գլխավոր շտաբը շատ լավ հասկանում էին, որ դրանք անիրականանալի ծրագրեր էին՝ վեր փոքր Հունաստանի ուժերից: Լինելով իրատես՝ Վենիզելոսը իրավացիորեն գտնում էր, որ Հունաստանն ի վիճակի չի լինելու ազատագրել Պոնտոսը Օսմանյան կայսրությունից և ապահովել նրա անվտանգությունը: Բացի այդ՝ նման քայլեր իրականացնելու դեպքում տեղի հունական բնակչությունը կոչնչացվի մի քանի անգամ ավել մահմեդական բնակչության կողմից: Ըստ նրա՝ ամենաշատը, որ կարող էր ակնկալել Հունաստանը, Արևելյան Թրակիան էր՝ առանց նեղուցների և Կոստանդնուպոլսի, որոնց միջազգային կամ ամերիկյան կառավարումը կապահովեր հունական բնակչության անվտանգությունը: Ինչ վերաբերում էր Փոքր Ասիային, ապա նա կարծում էր, որ Հունաստանի ուժերը կբավարարեր միայն Ջմյուռնիան (Իզմիրը) և նրա շրջակայքն ազատագրելու համար, որտեղ կկենտրոնանային Փոքր Ասիայից գաղթած հույն փախստականները⁹: Սակայն ամենագլխավորն այն էր, որ Վենիզելոսն իր քայլերը համաձայնեցնում էր Դաշնակիցների հետ, առանց որոնց ռազմական ուժերի և ֆինանսների Հունաստանը չէր կարող պատերազմել Օսմանյան կայսրության հետ: Հաշվի առնելով այս բոլոր գործոնները (որոնցից ամենակարևորը Դաշնակիցների բացասական դիրքորոշումն էր դեպի Պոնտոս հու-

⁹ St'u **Douglas Dakin**, *The Unification of Greece 1770–1923*, London, 1972, p. 336.

նական զորքեր ուղարկելու հարցում)՝ Վենիզելուսը մերժեց Պոնտոսի հույների դիմումը և 1919 թվականի փետրվարի 4-ին հայտարարեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին, որ չնայած Պոնտոսի հույների՝ սեփական անկախ պետություն ունենալու ցանկությանը, պաշտոնական Աթենքը կողմ է, որպեսզի Տրապիզոնի վիլայեթը (իմա՝ Պոնտոսը), մտնի անկախ Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ:

Այս հայտարարությունը խորը հիասթափություն առաջացրեց Պոնտոսի հույների շրջանում և Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Խրիսանթոսի¹⁰ գլխավորությամբ տեղի մի քանի կազմակերպություններ փորձեցին Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովում ներկայանալ Հունաստանից առանձին պատվիրակության կազմով: Հիասթափությունն ավելի խորացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ Վենիզելուսը հունական զորքերը (1 կորպուս՝ բաղկացած երկու դիվիզիայից՝ 23 հազար զինվոր) Պոնտոս ուղարկելու փոխարեն, Ֆրանսիայի խնդրանքով 1919 թ. հունվարի սկզբին ուղարկել է Ղրիմ, Օդեսա, Խերսոն և Նիկոլան՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ ինտերվենցիային մասնակցելու համար: Տեղի տալով հունական հասարակության մեջ իր դեմ բարձրացող դժգոհության ալիքին՝ Վենիզելուսը ստիպված է լինում վերանայել իր դիրքորոշումը Պոնտոսի և Կովկասի հույների նկատմամբ:

Սակայն իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 1919 թ. մայիսի կեսերին: 1919 թ. մայիսի 15-ին հունական 20 հազարանոց բանակը, համաձայն Մուդրոսում կնքված զինադադարի 7-րդ կետի, ըստ որի դաշնակից զորքերն իրավունք էին ստանում գրավել Օս-

¹⁰ **Արքեպիսկոպոս Խրիսանթոս** (Խաբիլաու Ֆիլիպպիդիս, 1881–1949), Հունական ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոս, Տրապիզոնի մետրոպոլիտ, Հունական

մանյան կայսրության ցանկացած ռազմավարական կետ, եթե կար սպառնալիք՝ ուղղված Դաշնակիցների անվտանգությանը, գրավում է Զմյուռնիա (Իզմիր) քաղաքը, իսկ այնուհետև սկսում են նորանոր տարածքներ զբաղեցնել Փոքր Ասիայում: Սա կարելի է շրջադարձային կետ համարել, քանի որ Իզմիրի գրավումն առիթ դարձավ, որ Ստամբուլի սուլթանական կառավարության և Դաշնակիցների կողմից արևելյան վիլայեթներ որպես երրորդ բանակի տեսուչ ուղարկված գեներալ Մուսթաֆա Քեմալը 1919 թ. մայիսի 19-ին Սամսունում հոչակի ազգային շարժում օտարերկրյա անհավատ զավթիչների դեմ: Մուսթաֆա Քեմալը կայսրության մահմեդական ժողովուրդների մեծ մասի մոտ ուներ անպարտ զորավարի համբավ, և նրա կոչը շատ արագ արձագանք գտավ արևելյան վիլայեթների բնակչության և այնտեղ տեղակայված թուրքական զորամասերի շրջանում: Սամսունում Մ. Քեմալը հանդիպում է խնդրում մետրոպոլիտ Գերմանից: Վերջինս, սակայն, հրաժարվում է հանդիպել՝ համարելով դա ոչ պետքական: 20 օր Սամսունում մնալուց հետո Մ. Քեմալն անցնում է Սեբաստիա (Սվաս) և շատ քիչ ժամանակ անց ստացվում են առաջին լուրերը թուրքական չեթենների (որոնց թուրքական պատմագրությունն անվանում է ազատագրական պայքարի առաջին ջոկատներ) ջոկատների և նրանց կողմից կազմակերպված տեղի հույների նկատմամբ իրականացված կոտորածների, տեղահանությունների և թալանի մասին:

Մ. Քեմալն իր շուրջն է համախմբում տարածաշրջանի իմամներին, որոնք մզկիթներում մահմեդականներին կոչ էին

ուղղափառ եկեղեցու գահերեց (1938–1941), 20-րդ դարի առաջին քառորդի Պոնտոսի հոգևոր և քաղաքական առաջնորդներից մեկը:

անում զենք վերցնել և պայքարել ինչպես «դավաճանների (նկատի են առնվում հույները), որոնք չեն հարգում այն հացը, որ թուրքերը տվել են նրանց, այնպես էլ երկիրը զավթած թշնամու դեմ»¹¹: Մայիսի 29-ին Մ. Քեմալն իր շտաբը տեղափոխում է Հավլա, քանի որ իր՝ դաշնակիցների և հույների դեմ պայքարելու կոչերի համար Սամսունում տեղակայված անգլիական ստորաբաժանման սպաները կարող էին ձերբակալել նրան: Հավլայում նա իր մոտ է հրավիրում պոնտական հույների գլխավոր դահիճներից Թոփալ Օսման աղային (ազգությամբ լազ), որը միանգամից համաձայնում է դառնալ նրա հրամանատարներից և ամենաջերմ համախոհներից մեկը: Ավելորդ չէ նշել, որ իր հավատարմության համար Օսման աղան որոշ ժամանակ հանդիսանում էր Մ. Քեմալի թիկնազորի պետը: Մ. Քեմալն Օսման աղայի հրամանատարության տակ գործող մի քանի ջոկատները միավորում է և ստեղծում մեկ գումարտակ, իսկ վերջինիս նշանակում այդ գումարտակի հրամանատար: Քեմալի օգնությամբ Օսման աղան դառնում է Գիրեսունի (հուն. Կիրասոն) քաղաքապետը, և տեղի հույների նկատմամբ բռնություններն ավելի են սաստկանում: Ակնհայտ էր, որ Մուսթաֆա Քեմալը և նրա կողմնակիցներն իրենց առջև նպատակ են դրել օր առաջ մաքրել Պոնտոսը հույներից՝ արհամարհելով անգամ Սև ծովում անգլիացիների և ֆրանսիացիների ռազմական ներկայությունը: Դրությունը 1919 թ. ամռանն այնքան էր վատացել հույների համար, որ Բաթումում գտնվող պոնտացի հույների մշտական համագումարի նախագահ Վասիլիս Իոննիդիսը դիմում է Կոստանդնուպոլսում Հունաստանի դեսպանություն՝ խնդրելով ան-

¹¹ Տե՛ս **Фотиадис К.**, Геноцид греков Понта, Салоники, 2015, с. 289.

հապաղ սկսել Պոնտոսի գրավումը Դաշնակից տերությունների օգնությամբ: Սակայն Դաշնակից տերությունները ոչ միայն չէին ուզում օգնել Հունաստանին, այլև արգելեցին նրան ռազմական ներխուժում իրականացնել Պոնտոս: Հունաստանի վարչապետ է. Վենիզելոսը, հասկանալով, որ Հունաստանն ի վիճակի չէ միայնակ օգնել Պոնտոսին, սկսեց դաշնակիցներ փնտրել Կովկասում: Այդ նպատակով նա Վրաստան և Հայաստան է ուղարկում գնդապետներ Դիմիտրիոս Կաթենիոտիսին¹² և Ի. Ստավրիդակիսին¹³:

Ի. Ստավրիդակիսը, ով 1919 թ. օգոստոսի 5-ից մինչև 1920 թ. հունվարը Կովկասում Հունաստանի դիվանագիտական միսիայի ղեկավարն էր, 1919 թ. նոյեմբերի 15 (28)-ին գաղտնի զեկուցագիր է ներկայացնում Հունաստանի արտաքին գործերի նախարար Ն. Պոլիտիսին¹⁴, որտեղ ներկայացնում է իր տեսակետները Կովկասում, իսկ ավելի ճիշտ՝ Հայաստանում, հունական կանոնավոր բանակի օգնությամբ հունական զինվորական կազմավորումներ ստեղծելու վերաբերյալ, որոնք միանալով Պոնտոսի հունական պարտիզանական ջոկատներին, հայկական բանակի հետ պետք է հարվածեին քեմալական ուժերին

¹² **Դիմիտրիոս Կաթենիոտիս** (1882–1947), հունական բանակի գեներալ, մասնակցել է Բալկանյան պատերազմին, Առաջին աշխարհամարտին և հույն-թուրքական պատերազմին: Մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը եղել է Ֆրանսիայում ռազմական կցորդ, XI դիվիզիայի հրամանատար, Պատերազմի դպրոցի պետ, իսկ 1933 թ. հունական բանակի Գլխավոր շտաբի պետը (մինչև 1940–1941 թթ. հույն-իտալական պատերազմը): Զորացրվել էր Է. Վենիզելոսի կողմնակից լինելու պատճառով:

¹³ Ցավոք սրտի, **Ի. Ստավրիդակիսի** մասին անձնական տվյալներ գտնելու մեր բոլոր փորձերն անհաջող անցան:

¹⁴ **Նիկոլաս Պոլիտիս** (1872–1942), իրավաբան, դիվանագետ, երեք անգամ եղել է Հունաստանի արտգործնախարարը (1917–1918, 1919–1920 և 1922–1924): 1920 թ. եղել է Ազգերի լիգայում Հունաստանի առաջին ներկայացուցիչը: 1920–1922 և 1924–1925 թթ. եղել է Ֆրանսիայում Հունաստանի դեսպանը:

արևելքից և շարժվելով դեպի արևմուտք՝ Զմյուռնիայում ասի հանված և Փոքր Ասիայի խորքը շարժվող հունական 20 հազարանոց զորքին ընդառաջ՝ արքանի մեջ առնելին և ջախջախելին քեմալական շարժումը: Այսպիսով, եզրակացնում է Ստավրիդակիսը, Հունաստանին եզակի հնարավորություն է տրված ոչ միայն լուծել Պոնտոսի հարցը, այլև Փոքր Ասիայում վերջնականապես լուծել թուրքերի ազգային շարժման (քեմալիզմի) խնդիրը: Ըստ նրա՝ Կովկասում հնարավոր էր զինվորագրել 60 հազար հույների, որոնք կազմում էին հույն բնակչության 10 տոկոսը¹⁵: Միաժամանակ նա խնդրում է նախարարին, որ հունական կառավարությունը միջնորդի Հայաստանի Հանրապետության առջև, որպեսզի Կարսի մարզի հույն զինապարտները չզորակոչվեն հայկական բանակ, քանի որ, ըստ նրա, դա հիմք կտար Վրաստանի և Հարավային Ռուսաստանի կառավարություններին նման քայլեր անել, ինչը կխախտեր Հունաստանի չեզոքությունը Ռուսաստանի ներքին գործերում, որը հռչակվել էր «Ուկրաինական արշավի» ծախողումից հետո: Միակ տեղը, որտեղ պետք էր սկսել հունական ջոկատների կազմավորումը, ըստ Ստավրիդակիսի, Հայաստանն էր, քանի որ նախ նա անմիջական սահման ուներ Թուրքիայի հետ, և հետո, ի տարբերություն վրացիների, հայերը խիստ շահագրգռված էին իրենց հողերի ազատագրմամբ և հույների հետ ունեին նույն ընդհանուր թշնամին:

Հայաստանում հունական զորամասերի ստեղծմանը հայկական կողմը դրական արձագանքեց: Օգոստոսի կեսին Երևա-

¹⁵ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին հանրապետության շրջանում (1918–1920), թարգմ.՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1998, էջ 15:

նում Ստավրիդակիսի և Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Խրիսանթոսի հետ բանակցությունների ժամանակ Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանը դրական պատասխան տվեց հույների այդ մտադրությանը: Ավելին՝ Խատիսյանը հայտնում է, որ հայկական բանակի պահեստներում կա 40 միլիոն Լեբել մակնիշի հրացանների փամփուշտներ, և հույների գործն ավելի կհեշտանա, եթե Հայաստան ուղարկվող հունական զորամասերը զինված լինեն այդ մակնիշի հրացաններով՝ միաժամանակ առաջարկելով փոխանակել մի քանի միլիոն փամփուշտ որոշակի քանակությամբ Լեբել հրացանների հետ: Հետաքրքրական է, որ Ստավրիդակիսն առաջարկում է Պոլիտիսին Հայաստանին ցուցաբերվող օգնությունը և Հայաստանում ձևավորվող հունական զինվորական ստորաբաժանումների կազմավորումը Թուրքիային ընդհանրապես և Պոնտոսի թուրքերին մասնավորապես ներկայացնել ոչ թե որպես Պոնտոսի հույների պաշտպանության համար իրականացվող գործողություններ, այլ որպես Հունաստանի թագավորության օգնությունը Հայաստանի Հանրապետությանը և այնտեղ (գլխավորապես Կարսի մարզում) բնակվող հույների պաշտպանության նպատակով իրականացվող միջոցառումներ¹⁶: 1919 թ. կեսերից Հայկական իշխանությունների համաձայնությամբ և հունական բանակի սպաների աջակցությամբ (գեներալ-մայոր Անանիո) Կարսի մարզի հույն զինապարտներից կազմավորվում են առաջին հունական ստորաբաժանումները: Նրանք պետք է իրենց գյուղերը պաշտպանեին թուրք-քրդական հարձակումներից: Արդեն օգոստոսի վերջերին հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերի հետ այս ինքնա-

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

պաշտպանական ջոկատները Կարսի մերձակայքում գտնվող Կարաուրգան բնակավայրի մոտ ջախջախում են թշնամուն և ետ շարտում նրանց¹⁷։ Նույն ժամանակ հայկական և հունական կողմերի միջև համաձայնեցվում է Կարսի մարզի հունական ինքնապաշտպանական ջոկատների կարգավիճակը։ ՀՀ զինվորական նախարար Քրիստափոր Արարատյանը Թիֆլիսում ՀՀ դեսպանության ռազմական կցորդ, գեներալ-մայոր Հովհաննես Քիշմիշյանին օգոստոսի 19-ի հեռագրով հանձնարարում է հաղորդել հունական առաքելության ղեկավարին (Ի. Ստավրիդակիս), որ Կառավարությունը հավանություն է տվել հունական բնակչությունից առանձին ջոկատների ստեղծման ծրագրին՝ պայմանով, որ Հունաստանը կմատակարարի սպառազինություն և հանդերձանք, իսկ ընթացիկ ծախսերը կհոգա հայկական կողմը։ 1920 թ. մայիսին այս ջոկատները, ինչպես նաև Կարսի մարզից զորակոչված հույները ներառվում էին Կարսի մարզում տեղակայված ՀՀ Սահմանապահ ծառայությունում¹⁸։

Գնդապետ Կաթենիոտիսի 26 զեկուցագրերում, որոնք ներառում են Պոնտոսի հարցի զարգացման երեք փուլերը, մանրամասն ներկայացվում է Պոնտոսում տիրող իրավիճակը, իրատեսորեն տալիս հարցի լուծման հնարավոր ճանապարհը, ինչքան էլ այն ընդունելի չլիներ Պոնտոսի հույների համար։ Առաջին փուլում 1919 թ. մայիսի 14-ին Հունաստանի վարչապետին, արտաքին գործերի նախարարին, ռազմական (պաշտպանության) նախարարին և Զմյուռնիայում գտնվող հունական էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատարին ուղարկված զեկուցագրում

¹⁷ Տե՛ս **Ռամազյան Ս.**, Հայ-հունական ռազմական առնչությունների և համագործակցության պատմություն, Երևան, 2010, էջ 160։

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

նշում է, որ Պոնտոսի՝ Թուրքիայից ազատագրվելու հարցը պետք է կապել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հետ, սակայն Պոնտոսի հույները վստահ լինելով իրենց ուժերին և Թուրքիայի թուլությանը, ինչպես նաև Հունաստանի ռազմական օգնությանը և Դաշնակից տերությունների՝ իրենց հանդեպ բարեհաճ տրամադրվածությանը, դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի հետ անջատվելուն՝ վախենալով, որ կկլանվեն հայերի կողմից¹⁹։ Հաջորդ զեկուցագրերում նա նշում է Պոնտոսի հունական կազմակերպությունների առաջնորդների շատ կարևոր թերության քաղաքականությունից և դիվանագիտությունից բացարձակ անտեղյակության մասին, որը շատ վնասներ էր հասցնում Պոնտոսի՝ թուրքական լծից ազատագրման գործին։

Երկրորդ փուլում Կաթենիոտիսն անդրադառնում է պոնտացի հույների՝ Մեծ տերություններին Պոնտոսի մանդատը վերցնելու հեռագիր-խնդրանքներին և Հունաստանի տարածքում ապրող պոնտացիներից զինվորական կազմավորումներ ստեղծելու խնդիրներին։ Քննարկվում է նաև հայ-պոնտական դաշնային (ֆեդերատիվ) պետության ստեղծմանն ուղղված հայ-հունական բանակցությունները, որոնք ավելի լուրջ ընթացք ստացան երրորդ փուլում, երբ ակնհայտ էր արդեն, որ Պոնտոսն իր ուժերով չի կարող դիմակայել օրեցօր հզորացող քեմալականներին։ Այստեղ նա նորից ընդգծում է Պոնտոսի առաջնորդների անհեռատեսությունը և քաղաքական ու դիվանագիտական սխալ հաշվարկները, որոնք ի վերջո հանգեցրեցին նոր կոտորածների և Պոնտոսի վերջնական կորստին։ Մասնավորապես, Պոնտոսի հույների առաջնորդների հաշվարկները, թե Մեծ տերություններ-

¹⁹ Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր..., էջ 32։

որը կվերցնեն իրենց մանդատը, կամ այնքան բարեհաճ կլինեն իրենց, հանդեպ, որ կթողնեն Հունաստանին օգնել իրենց սխալ դուրս եկան: ԱՄՆ-ն մերժեց մանդատը, քանի որ ամերիկյան ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը համաձայն էր վերցնել ամբողջ Թուրքիայի մանդատը (նեղուցներով հանդերձ), այլ ոչ թե միայն նրա արևելյան նահանգներին: Իսկ Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն մերժեց Պոնտոսի մանդատը, այլև արգելեց հունական կառավարությանը պոնտացի հույներից Հունաստանի տարբեր վայրերում կազմավորված զինվորական ստորաբաժանումները կամ հունական կանոնավոր բանակի զորամասերը տեղափոխել Բաթում (որն այդ ժամանակ գրավված էր նրանց կողմից), իսկ այնտեղից էլ՝ Պոնտոս²⁰:

Երևանում 1920 թ. հունվարին տեղի ունեցած հայ-պոնտական բանակցություններում պոնտական կողմը՝ Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Ալ. Խրիսանթոսը (ով նաև Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովում պոնտական պատվիրակության ղեկավարն էր) և գնդապետ Ստավրիդակիսը, Հայաստանի վարչապետ Խատիսյանին և խորհրդարանի Ռազմական հարցերի գծով կոմիտեի նախագահ Մինաս Տեր-Մինասյանին (Ռուբեն) ներկայացրեց Պոնտոսի ղեկավարների պատկերացումներն ապագա հայ-հունական դաշնային պետության վերաբերյալ: Դրանք բաղկացած էին վեց կետից: Ըստ պոնտական կողմի՝ պետք է կազմավորվեր Պոնտա-Հայկական կոնֆեդերացիա, որտեղ կողմերը պետք է ունենային իրենց սեփական օրենսդրությունը, խորհրդարանը, նախարարությունները և նույնիսկ բանակները, որոնք, սակայն, պետք է ունենային միասնական հրամանատա-

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48–53:

րություն և նախարարություն: Միասնական պետք է լինեին արտաքին քաղաքականությունը, դրամական, փոստի և հեռագրական կապի, հեռահաղորդակցությունների ճանապարհների համակարգերը: Պետք է նշել, որ այս ծրագիրն անիրատեսական էր և չէր արտահայտում փաստացի իրականությունը, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն կայացած պետություն էր իր պետական ինստիտուտներով, իսկ Պոնտոսի հույները չունեին ոչինչ, բացի լեռնային անտառներում դեգերող պարտիզանական խմբերից: Իրական իշխանությունն այնտեղ պատկանում էր թուրքերին, որոնք թվաքանակով երկու անգամ ավել էին հույներից: Բացի այդ, Պոնտոսի հույներն իրենց թվաքանակով մի քանի անգամ զիջում էին Հայաստանի բնակչությանը և պարզ էր, որ ապագա կոնֆեդերացիայի հոգսերի ծանրությունն ընկնելու է Հայաստանի վրա: Այսինքն՝ հույները պահանջում էին հավասար իրավունքներ քիչ պարտականությունների դեպքում: Սա գիտակցում էին Հայաստանի կառավարությունում: Ալ. Խատիսյանը պատասխան նամակում շարադրել էր հայկական կողմի պատկերացումները, ըստ որոնց Պոնտոսը մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ որպես ֆեդերատիվ միավոր (ոչ կոնֆեդերատիվ)՝ միասնական բանակով, դրամով, ցամաքային և ծովային հեռահաղորդակցությամբ, կապով (փոստ և հեռագրական կապ) և Խորհրդարանով: Պոնտոսը պետք է ունենար ազատություն իր ներքին հարցերը լուծելու և դրա համար անհրաժեշտ մարմինները (տեղական խորհրդարան) ստեղծելու մեջ: Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում երկու պատվիրակությունները պետք է գործեին միասնաբար²¹: Հունական կողմն

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66:

առարկեց բանակի առումով երկու նկատառումներով: Նրանք գտնում էին, որ բանակը չի կարող միասնական լինել լեզվական, Հունաստանից եկող համալրումների, կառուցվածքի և այլ պատճառներով: Եվ երկրորդ՝ Պոնտոսի բանակն իր փոքրության և դրա համեմատ Պոնտոսի տարածքի մեծության պատճառով պետք է մնա այդտեղ: Հայկական կողմը համաձայնեց այդ նկատառումների հետ: Պայմանագիրը կնքվեց Երևանում՝ Ալ. Խատիսյանի տանը հունվարի 2-ին: 1920 թ. հունվարի 7-ին Հայաստանի կառավարությունը հաստատեց պայմանագիրը²²:

Այս պայմանագրի կնքումը հիմք է տալիս կնքելու էլ ավելի համապարփակ՝ հայ-հունական պայմանագիրը: Սակայն հայպոնտական միասնական պետության դեմ են արտահայտվում Եվրոպայում բնակվող հույները: Ակնհայտ է, որ ապրելով տարածաշրջանից հեռու և տեղյակ չլինելով իրադրության իրական վիճակից, նրանք սխալմամբ կարծում էին, թե Պոնտոսի հույները Հունաստանի օգնությամբ ի վիճակի էին առանց հայերի պայքարել Պոնտոսի անկախության համար և Դաշնակից տերություններն իրենց պետք է անպայման օգնեին այդ հարցում: «Պոնտոս» կազմակերպության նախագահ Կ. Կոստանտինիդիսը Փարիզի Վեհաժողովում բողոք է ներկայացնում հայկական ծրագրերի դեմ: Նա և նրա կազմակերպության անդամները հայտարարում են, թե չեն ուզում թուրքական լուծը փոխարինել հայկականով և որ իրենք պատրաստ են զենքով պաշտպանել իրենց իրավունքները²³: Այս վտանգավոր գծությունը դադարեցնելու նպատակով տեղի ունեցան բանակցություններ Հայ

²² Տե՛ս **Թորոսյան Ծ.**, Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում, Երևան, 2017, էջ 42:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

ազգային առաջին համագումարի և «Պոնտոս»-ի ներկայացուցիչների միջև, որտեղ հույները մերժեցին հայկական պետության կազմի մեջ ներքին ինքնավարություն ունենալու առաջարկը և դրա փոխարեն իրենք առաջարկեցին Հայաստանին ազատ ելք դեպի Ռիզե և Աթինե նավահանգիստները: Իսկ հայկական կողմը համաձայն էր Հայաստանի և Պոնտոսի դաշնությանը Շվեյցարիայի օրինակով: Պետք է նշել, որ Պոնտոսի հույներին հայերի հետ դաշնություն կազմելու ծրագրի դեմ ընդդիմանալուն աջակցում էին վրացիները (թե՛ կառավարությունը և թե՛ Փարիզում վրացական պատվիրակությունը), որոնք իրենք էին ցանկանում զավթել Արդահանը, Օլթին և Արդվինը: Այդ տարածաշրջանում վրացական հատուկ ծառայությունները համագործակցում էին թուրք-քրդական ուժերի հետ՝ ընդդեմ հայերի²⁴:

Է. Վենիզելոսի կարգադրությամբ գնդապետ Կաթենիոտիսը (ով նաև Փարիզում հունական պատվիրակության ղեկավարն էր) Թիֆլիսում փետրվարի կեսին ՀՀ արտգործնախարար Ալ. Խատիսյանի հետ նոր պայմանագիր են կնքում, ըստ որի կողմերը համաձայնության էին գալիս քեմալականների դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու մեջ: Ըստ այդ պայմանագրի՝ Հայաստանը որպես սեփականություն ստանում էր մի նավահանգիստ Ռիզե քաղաքի մոտակայքում, իսկ Պոնտոսը դառնում էր անկախ պետություն՝ կազմելով համադաշնություն Հայաստանի հետ: Փարիզի հայկական պատվիրակությունը Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ դեմ էր այդ պայմանագրին՝ գտնելով, որ հայկական կողմն ավելորդ զիջո-

²⁴ Կարսի մարզում վրացիների գործունեության մասին տե՛ս **Վիրաբյան Վ.**, Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918–

ղականություն է հանդես բերել հույների նկատմամբ: Պետք է նշել, որ հետագա ամիսներին Հայաստանի պատվիրակության՝ Պոնտոսը հայկական պետության մեջ ներառելու պահանջներն է՛լ ավելի ամրապնդվեցին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճռով, ըստ որի Տրապիզոնն իր շրջակայքով պետք է մտներ Հայաստանի կազմի մեջ:

Սակայն 1920 թ. ձմռանը, երբ ընթանում էին հայ-պոնտական բանակցությունները, տարածաշրջանում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք արմատապես փոխեցին ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Նախ՝ հունվարի 28-ին օսմանյան խորհրդարանը, չդիմանալով օրեցօր հզորացող Մուսթաֆա Քեմալի ճնշմանը, ընդունեց «Ազգային ուխտ»-ը, ինչը նշանակում էր, որ երկրում փաստացի իշխանությունը պատկանում էր Քեմալին, այլ ոչ թե սուլթանական կառավարությանը: Այս իրադարձությունը պայքարի ազդակ հանդիսացավ թուրքերի մեծ մասի համար: Հասկանալի է, որ անմիջապես սրվեցին հարաբերությունները Քեմալի և Դաշնակից տերությունների միջև, ինչը մարտի 16-ին հանգեցրեց վերջիններիս կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավմանը: Սակայն դա տվեց հակառակ արդյունք. թուրքերը ոչ միայն չընկճվեցին, այլև հազարներով միացան Քեմալի ջոկատներին: Այս իրավիճակն ազատ էր արձակում Քեմալի ձեռքերը Թուրքիան բոլոր քրիստոնյաներից մաքրելու գործում: Ծայրահեղականացված թուրքական հասարակությունը պահանջում էր ոչնչացնել մինչև վերջին քրիստոնյան:

Երկրորդ իրադարձությունը բոլշևիկյան Ռուսաստանի ներխուժումն էր Անդրկովկաս: Քեմալական շարժման դաշնակցի

1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 74–75: Փարիզում վրացական պատվիրակության մասին տե՛ս **Թորոպյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

հայտնվելը տարածաշրջանում միանգամից փոխեց ուժերի հավասարակշռությունը հոգուտ թուրք-ռուսական դաշինքի: Ասել, թե բոլշևիկների հայտնվելը, կամ նրանց ջերմ հարաբերությունները Քեմալի հետ անակնկալ էր, ճիշտ չէ: Դեռևս 1919 թ. մայիսի 1-ով և 16-ով թվագրված՝ հայկական հետախուզության սպաներ պորուչիկ Հովհան Խան-Կոտուրսկու (ղեկավար), լեյտենանտ Վարանովսկու և շտաբս-կապիտան Տիգրան Դևոյանի զեկուցագրերի համաձայն՝ թուրքերը Տրապիզոնից մինչև վրացական սահմանն ընկած տարածքներում զանգվածաբար զինում էին լազերին և տեղի թուրքերին, Տրապիզոնում տեղակայված էր 5 հազարանոց թուրքական զորախումբ, կատարվում էր զորահավաք իբր ժանդարմերիայի շարքերը լրացնելու համար (քանի որ ըստ Մուդրոսի զինադադարի թուրքերն իրավունք չունեին համալրելու բանակը), բայց իրականում զորակոչվածներն ուղարկվում էին Էրզրում՝ Հայաստանի սահմաններին մոտ: Իսկ արտաքին քաղաքականության առումով ընդգծվում էր, որ թուրքերն իրենց երկրի փրկությունը տեսնում էին միայն ռուս բոլշևիկների մեջ և Տրապիզոնում շատ ուժեղ էր բոլշևիկների ազդեցությունը²⁵: Այսինքն այս իրադարձությունները տեղի էին ունենում մինչև Քեմալի քաղաքական ասպարեզում հայտնվելը:

Ռուս բոլշևիկները՝ հանձինս հայերի և հույների, տեսնում էին Անտանտի դաշնակիցների, որոնք, ըստ իրենց, հանդիսանալով վերջինիս կույր գործիքները, ցանկանում էին արյան մեջ խեղդել թուրքերի և իրենց ազատագրական պայքարը: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր նրանով, որ Է. Վենիզելոսի քաղաքական կոպիտ սխալի հետևանքով հունական էքսպեդի-

²⁵ Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 57–58:

ցիոն կորպուսը ֆրանսիական զորքերի կազմում 1919 թ. ծմռանը և գարնանը կռվում էր բուլճարիկների դեմ Ղրիմում և Հարավային Ուկրաինայում (տխրահոջակ Ուկրաինական արշավը)՝ վաստակելով նրանց ատելությունն ու թշնամանքը, որն աղետալի հետևանքներ կունենա հունական բանակի համար 1921–1922 թթ. և Պոնտոսի հունագրկման հարցում:

Կոստանդնուպոլսի գրավումը Դաշնակիցների կողմից և քեմալական շարժման տարածումը Հունաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններին ստիպեց 1920 թ. ամռանը Փոքր Ասիայում սկսել լայնածավալ հարձակում: Պետք է նշել, որ չնայած թուրքական հասարակությունում ունեցած աջակցությանը, քեմալական շարժումը ռազմական տեսակետից բավականին թույլ էր, և նույնիսկ հունական բանակը միայնակ կարող էր շատ ծանր հարվածներ հասցնել վերջինիս, ինչը և տեղի ունեցավ 1920 թ. հունիսի 22-ին: Բրիտանական զորքերը՝ ներառյալ նաև ծովային և ռազմաօդային, մասնակցում էին փոքր ծավալներով: Քեմալական ջոկատներն այդ շրջանում ներկայացված էին ավելի շատ անկանոն պարտիզանական ջոկատներով, քանի որ կանոնավոր զորամասերն այդ ժամանակ ներգրավված էին արևելքում և հարավում՝ այսինքն Հայաստանում և Իրաքում՝ Մեծ Բրիտանիայի դեմ ռազմագործողություններում: Սակայն այդ կանոնավոր զորամասերը շատ վատ էին զինված և շատ վատ էին մատակարարվում սննդով: Սպաներն ու զինվորներն ամիսներով աշխատավարձ չէին ստանում: Մինչև սեպտեմբերի 3-ը բրիտանա-հունական զորքերը գրավեցին Աքիսար (հունիսի 22), Քըրքաղաչ, Սոմա, Սալիլի (հունիսի 24), Ալաշեհիր (հունիսի 25), Քուլա (հունիսի 28), Բալըքեսիր (հունիսի 30), Բանդըրմա, Քըրմասթը, Քարաջաբեյ (հուլիսի 2), Նազիլի (հուլիսի 3), Գեմ-

լիք, Մուդանյա (հուլիսի 6), Բուրսա (հուլիսի 8), Քարամյուրսել (հուլիսի 11), Իզնիկ (հուլիսի 12), Գեդիզ, Ուլուքեյ (օգոստոսի 28), Ուշաք (օգոստոսի 29) և Սիմալ (սեպտեմբերի 3) քաղաքները²⁶։ Ընդհանուր առմամբ այս ամառային հարձակման ընթացքում հունական զորքերն առաջ էին շարժվել մոտ 200 կմ²⁷։

Սակայն աշնանն ամեն ինչ կտրուկ փոխվում է հոգուտ Մ. Քեմալի։ Դեռ ամռանը Խորհրդային Ռուսաստանի XI կարմիր բանակն արդեն խորհրդայնացած Ադրբեջանի կարմիր բանակի հետ միասին իրագործելով ագրեսիա Հայաստանի Հանրապետության դեմ, կարողանում են զավթել Արցախը, Սյունիքի մի մասը և ցամաքային կապ հաստատել քեմալական զորքերի հետ Նախիջևանում։ Այս փաստը թույլ է տալիս բոլշևիկներին լայնածավալ օգնություն ցույց տալ թուրքերին Բաքու-Նախիջևան երկաթգծով (կար նաև ծովային ուղին՝ Նովոռոսիյսկից դեպի թուրքական սևծովյան նավահանգիստներ)։ 1920 թվականի ամռանը (հուլիսի 2) Մոսկվայից Անկարա ուղևորվեց Յան Ուսմալ-Անգարսկու²⁸ ղեկավարած պատվիրակությունը, որը նպատակ ուներ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Անկարայի թուրքական կառավարության հետ։ Օգոստոսի 30-ին Կարաքյոսեում (Ադրի) այս պատվիրակությունը թուրքական կողմին փոխանցեց 200,6 կգ ոսկի, որի մի մասն օգտագործվեց

²⁶ Տե՛ս **Ahmet Nural Öztürk**։ Kula, Katakekaumene (Yanık göre)։ 2000 yıl önce Strabon'un adını koyduğu yöre, Öğrenci Basimevi, İzmir, 1986, s. 137–138. Տե՛ս նաև **Münir Sayhan**։ Milli Mücadele'de Çivril, (1919–1922), Kitsan, Denizli, 2006, s. 15–18.

²⁷ Տե՛ս **Geoffrey Jukes, Peter Simkins, Michael Hickey**։ The First World War։ The Mediterranean Front 1914–1923, Osprey Publishing, Oxford, 2002, p. 13.

²⁸ **Յան Ուսմալ-Անգարսկի** (1893–1938), ազգությամբ՝ լատվիացի, ռուսաստանյան բոլշևիկ և խորհրդային դիվանագետ ու պետական գործիչ։ 1920 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին եղել է Անկարայում ՌՍԴԻՀ-ի ներկայացուցչության խորհրդական, Թուրքիայում ՌՍԴԻՀ գործերի հավատարմատար։ Ստալինյան բռնաճնշումների զոհ։

թուրքական արևելյան ռազմաճակատի սպաներին աշխատավարձ վճարելու համար, իսկ մնացած մասն ուղարկվեց Անկարա²⁹։ Իսկ ընդհանուր առմամբ, մի փոքր առաջ անցնելով նշենք, որ Խորհրդային Ռուսաստանը քեմալական կառավարությանը փոխանցել է 39 հազար հրացան, 327 գնդացիր, 54 թնդանոթ, 63 միլիոն փամփուշտ, 147 հազար արկ, ինչպես նաև սվիններ, թրեր, ձեռքի նոնակներ, հակագազեր և այլ սպառազինություններ։ Բոլշևիկներն օգնում էին թուրքերին տեղափոխել արևելյան ռազմաճակատում եղած սպառազինությունը և այլ ռազմական հանդերձանքը, որոնց մի մասը պատկանել էր ցարական բանակին, իսկ հետո անցել էր հայկական բանակին և ընկել էր թուրքերի ձեռքը հայ-թուրքական 1920 թվականի պատերազմի ժամանակ, դեպի արևմտյան ռազմաճակատ Բաթումի նավահանգստից Սինոպ նավերով տեղափոխելով։ Այս ճանապարհով արևմտյան ռազմաճակատ տեղափոխվեց 113 միավոր ծանր հրետանի, որոնց մի մասը Կարսի ամրոցի ծանր պաշարողական հրետանին էր։ Լենինի անմիջական հրահանգով քեմալական կառավարությանը որպես անհատույց վարկ տրվեց տասը միլիոն ռուբլի ոսկով, որի շնորհիվ Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Գերմանիայից թուրքերը ձեռք բերեցին 1500 թեթև գնդացիր, 2735 արկղ փամփուշտ, տասը անգար, չորս ավիացիոն շարժիչ, քսան ինքնաթիռ, երեք ռադիոկայան, 200 բեռնատար ավտոմեքենա, ինչպես նաև այլ սպառազինություններ, հանդերձանք, նավթամթերք և սննդամթերք³⁰։ Ստանալով այսպիսի ահռելի օգնություն՝ Մուսթաֆա Քեմալը կարողացավ պաշտպանությունից անցնել հարձակման և վճռական հաղթանակներ տանել

²⁹ Ст'а СССР и Турция 1917–1979, Москва, 1981, с. 32.

³⁰ Ст'а նույն տեղում, էջ 46:

հունական ու հայկական զորքերի դեմ: Բացի այդ՝ հունական փոքրասիական արշավանքին թշնամաբար տրամադրվեցին Իտալիան և Ֆրանսիան, որոնք իրենք էին ուզում զավթել այդ հողերը և վախենում էին Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության աճից: Նրանք սկսեցին համագործակցել Մ. Քեմալի հետ ընդդեմ հույների և անգլիացիների: Շատ կարճ ժամանակ անց անգլիացիներն էլ լքում են թե՛ հայերին և թե՛ հույներին՝ աստիճանաբար համագործակցելով Մ. Քեմալի հետ՝ համարելով նրան միակ ուժը, որ կարող էր կանգնեցնել ռուս բոլշևիկներին:

1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի լույս 23-ի գիշերը, վերջացնելով բոլոր նախապատրաստությունները, քեմալական զորքերը հարձակվեցին Հայաստանի Հանրապետության վրա: Հայկական զորքերը, չստանալով օգնություն իր դաշնակիցներից, այդ թվում՝ Հունաստանից, արագորեն նահանջում էին՝ մեկը մյուսի ետևից տալով կարևոր ռազմավարական կետերն ու քաղաքները: Հոկտեմբերի 30-ին ընկավ Կարսը և ամբողջ Կարսի մարզն անցավ թուրքերի տիրապետության տակ: Սա ողբերգական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն հայերի, այլև այնտեղ բնակվող 70 հազար հույների համար (13 գյուղ Գյուլեում և 8-ը Արդահանում և այլ բնակավայրերում), որոնք ծանր զրկանքներով անցան բարձր լեռները և 20 օր հետո հասան Բաթում: Երկու գյուղերի բնակիչները, ովքեր հրաժարվեցին գաղթել, սրի քաշվեցին թուրքերի կողմից: Հետագայում նրանք, ինչպես նաև Պոնտոսից գաղթածները, Բաթումից և Նովոռոսիյսկից տեղափոխվեցին Հունաստան:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Քեմալական Թուրքիայի հետ կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի համար ծանր պարտությամբ ավարտվեց այս պատերազմը: Նույն օրը

բուլճակների հետ կնքված Երևանի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն իշխանությունը փոխանցեց հայ բուլճակներից կազմված Ռազմհեղկոմին, իսկ փաստացի՝ Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը, դարձավ Խորհրդային Ռուսաստանի հերթական գաղութը և անցավ Դաշնակից տերությունների և Հունաստանի թշնամիների ճամբարը:

Ինչ վերաբերում է Պոնտոսին, ապա քանի դեռ թուրքական զորքերը չէին կարողանում առավելության հասնել հունական բանակի նկատմամբ, Մ. Քեմալը չէր համարձակվում վերջնականապես լուծել Պոնտոսի հունագրկման հարցը: Եվ միայն Սաքարիայի ճակատամարտից հետո Պոնտոսում հույների նկատմամբ բռնությունները շարունակվեցին: Նորից հույներին «մահվան քարավաններով» ուղարկում էին Փոքր Ասիայի խորքը, որտեղից, որպես կանոն, վերադառնում էր 25 %-ը: Սովորական երևույթ էին դարձել ուղղակի ջարդերը՝ գյուղերի ամբողջական ոչնչացմամբ: 1922 թ. աշնանը, երբ սկսվեցին Լոզանի հաշտության բանակցությունները, Պոնտոսում մնացել էին աննշան քանակությամբ հույներ, որոնք, համաձայն Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված բնակչության փոխանակման պայմանագրի, անցան Հունաստան: Բայց լեռներում և անտառներում մնացել էին դեռ հարյուրավոր պարտիզաններ, որոնք չէին հավատում այդ պայմանագրի գոյությանը՝ կարծելով, թե դա թուրքական իշխանությունների հերթական ծուղակն է: Նրանք իրենց ընտանիքներով մարտերով անցան Խորհրդային Միություն, որտեղից էլ՝ Հունաստան:

Լոզանի պայմանագիրը վերջնականապես խորտակեց ինչպես հայերի հույսերը Թուրքիայում «Հայկական օջախ» ունենա-

լու, այնպես էլ հույների հույսերը Պոնտոսում գոնե ինքնավարություն ունենալու: Արտաքին և ներքին տարբեր գործոնների պատճառով հայ-հունական չստացված զինակցությունն աղետալի հետևանքներ ունեցավ ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Պոնտոսի համար:

Եզրակացություններ

Հայաստանի և Հունաստանի միջև չստացված զինակցության պատճառով Թուրքիայի կողմից կրված պարտությունները և որպես դրա հետևանք՝ Արևմտյան Հայաստանի և Պոնտոսի կորուստները հետևանք էին մի շարք արտաքին և ներքին պատճառների, որոնց բացահայտումը և վերլուծությունը չափազանց կարևոր է ներկայիս համաշխարհային և տարածաշրջանային ծավալվող իրադարձություններում նմանատիպ սխալները չկրկնելու նպատակով:

ա) ներքին պատճառների մեծ մասը բաժին է ընկնում պոնտական հույներին, որոնք տրվելով Դաշնակիցների և Հունաստանի օգնության սին հույսերին, իրատեսորեն չգնահատեցին իրական իրադրությունը և համագործակցության փոխարեն փաստացի խանգարում էին օր առաջ Հայաստանի և Պոնտոսի միավորմանը և համատեղ ուժերով հակաքեմալական ճակատ ստեղծելու ջանքերին: Դա մեծ մասամբ արդյունք էր այն բանի, որ պոնտական հույների առաջնորդները ռազմական, քաղաքական գործիչներ կամ դիվանագետներ չէին, և նրանց սխալները աղետալի հետևանքներ ունեցան առաջին հերթին հույների համար:

բ) իր մեղքի բաժինն ունի նաև հայկական կողմը. հայկական կառավարություն՝ ի դեմս Ա. Խատիսյանի և Ռ. Տեր-Մինաս-

յանի, 1920 թ. փետրվարին Թիֆլիսում Հունաստանի հետ կնքված պայմանագրով չարդարացված զիջումների գնաց, ինչը հիմք տվեց պոնտացի հույներին ավելի կոշտացնել իրենց դիրքորոշումը և թուլացնել հայկական պատվիրակության դիրքերը Փարիզում: Կարևոր պատճառ էր նաև կառավարության և պատվիրակության անհամագործակցությունը և միասնական դիրքորոշման չհանգելը:

գ) արտաքին պատճառներից ամենակարևորն իհարկե քեմալա-բուլշևիկյան մերձեցումն էր: Ռուս բուլշևիկների համար քեմալականները դիտվում էին որպես իրենց բնական դաշնակիցներ, որոնք պետք է պատվար հանդիսանային իրենց հարավային սահմանների և Անտանտի տերությունների միջև: Հայաստանի Հանրապետությունը դիտվում էր որպես Անտանտի դաշնակից և նրանց հենակետ՝ Բաքվի նավթին տիրանալու համար: Նույնն էր նաև Պոնտոսի դեպքում, և հասկանալի էր, որ ռուսներն ամեն ինչ անելու էին, որպեսզի իրենց հարավային ծովային և ցամաքային սահմաններին մոտ Անտանտը ռազմածովային բազա չունենար:

դ) ինչ վերաբերում է Մ. Քեմալին, ապա նա, շարունակելով երիտթուրքերի քաղաքականությունը, իր առջև նպատակ էր դրել Թուրքիայում ընդհանրապես ոչնչացնել քրիստոնյաներին: Սա հատկապես վերաբերում էր հայերին և հույներին, որոնք իր սահմանների մոտ ունեին իրենց պետությունները և օգտագործելու էին ամեն առիթ իրենց մայր հայրենիքներին միանալու համար: Բացի այդ՝ հայերի և հույների ներկայությունն իրենց բնօրրաններում Հայաստանին և Հունաստանին հիմք էր տալու օրինական կարգով պահանջել այդ տարածքները որպես թուրքերի կողմից անարդարաբար բռնազավթված: Եվ հասկանալի

է, որ քեմալական իշխանությունն ամեն ինչ անելու էր, որ այդ հողերում ոչ մի հայ և հույն չմնար:

ե) Պոնտոսի համար աղետալի հետևանքներ ունեցան նաև Հունաստանի ռազմաքաղաքական դեկավարության կողմից թույլ տրված կոպիտ սխալները, մասնավորապես՝ վարչապետ Է. Վենիզելոսի կողմից հունական զորքերը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ ուղարկելը, ինչի պատճառով Հունաստանը բուլղարիկների համար դարձրեց թշնամի երկիր՝ այստեղից բխող բացասական բոլոր հետևանքներով, որոնք 1921–1922 թթ. բուլղարանգի նման հարվածեցին Հունաստանին և նրա բանակին: Դրան գումարվեց՝ 1920 թ. նոյեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ Վենիզելոսի պարտությունը, ինչը բացասաբար անդրադարձավ պատերազմի ընթացքի վրա: Ճակատագրական սխալներ կատարեց նաև հունական փոքրասիական էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատարությունը, երբ Աֆյոն-Կարահիսար-Էսքիշեհիրի հաղթական ճակատամարտից հետո Քյութահյա ժամանեց Սամսունի մետրոպոլիտ Գերմանը գեներալ Վիկտոր Դուսմանիսից դեպի Պոնտոս ծովով մեկ գունդ ուղարկելու խնդրանքով, որն իր շուրջը միավորելով տեղի պարտիզանական ջոկատները կհարվածեր քեմալական ուժերին թիկունքից, ստացավ վերջինից վճռական մերժում այն պատճառաբանությամբ, թե այսպես թե այնպես մեկ ամսից ինքը կլինի Անկարայում: Բացի այդ, թեև Հայաստանի իշխանությունները ամեն կերպ աջակցում և ընդառաջում էին հունական կողմին, վերջինս գործնական ոչ մի քայլ չկատարեց Հայաստանի տարածքում հունական զինվորական ստորաբաժանումներ ստեղծելու համար:

զ) հունական հարցի ընդհանրապես և պոնտական հարցի համար մասնավորապես մահացու հարված էր ի սկզբանե Իտալիայի և Ֆրանսիայի, իսկ 1920 թ աշնանից նաև Մեծ Բրիտանիայի բացասական, իսկ որոշ դեպքերում նաև՝ թշնամական դիրքորոշումը: Հույների կողմից Զմյուռնիայի ազատագրումից անմիջապես հետո Իտալիան թշնամական դիրք բռնեց և սկսեց աջակցել Քեմալին: Նա ոչ միայն իր զորքերը դուրս բերեց Հարավարևմտյան Անատոլիայից (Անթալիա, Բողրում Մարմարիս, Քոնիա, Սպարտա), այլև բուլղարիկյան ոսկու դիմաց Քեմալին վաճառում էր սպառազինություն: Նույն կերպ վարվեց և Ֆրանսիան, ով զիջեց Կիլիկիան, Մարաշը և Այնթափը թուրքերին և 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում հաշտության պայմանագիր կնքեց Քեմալի հետ: Չնայած Ուկրաինական արշավանքին մասնակցելու դիմաց Փարիզի վեհաժողովում հունական շահերը պաշտպանելու Ժ. Կլեմանսոյի խոստումին՝ 1920–1921 թթ. Ֆրանսիան ոչ միայն չպաշտպանեց, այլև թշնամական դիրք բռնեց հունական արշավանքի նկատմամբ: Սա հնարավորություն տվեց վերջինիս Կիլիկիայի արդեն նախկին ռազմակատից ազատված զորքերը նետել հունական ճակատ, ինչը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ հունական բանակի համար:

է) սակայն հայերի և հույների համար ամենաողբերգական հետևանքներն ունեցավ Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը: Մ. Քեմալի ապստամբության հենց սկզբից բրիտանական իշխանությունները միտք չունեին նրան չեզոքացնել, այլ նրան դիտում էին որպես Թուրքիան քաղաքականապես երկու մասի բաժանող, սուլթանական կառավարությանն ընդդիմադիր ուժ, որին կարելի է օգտագործել իր խամաճիկային խաղերի մեջ: Մեծ Բրիտանիան ոչ մի նպատակ չունեի հզորացնելու Հունաստա-

նին և նրան արգելում էր զորքեր ուղարկել Պոնտոս: Նման քաղաքականություն վարում էր նաև Հայաստանի հանդեպ՝ խոչընդոտելով Արցախի միացումը Հայաստանին, «չեզոք գոտի» անվանումով Լոռիի փաստացի օտարումը Հայաստանից, հայկական բանակի զինանոցներից, խախտելով միջազգային օրենքները, ուժի սպառալիքով տարբեր սպառազինությունների (հատկապես ծանր հրետանու) դուրս էր բերում երկրից և այլն: Այս պարագայում ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ Մեծ Բրիտանիան խոչընդոտելու էր Հայաստանի և Պոնտոսի միավորմանը: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի հայտնվելը Անդրկովկասում նոր ռազմաքաղաքական իրադրություն ստեղծեց տարածաշրջանում, ինչին շատ արագ արձագանքեցին անգլիական իշխանությունները: Ակնհայտ էր, որ ռուս բոլշևիկներն իրենց առջև նպատակ էին դրել տարածել հեղափոխությունը ողջ Մերձավոր Արևելքում և Հարավային Ասիայում՝ Հնդկաստանում (այդ նպատակի համար Վ. Լենինը օգտագործում էր Էնվերին, ով պատրաստակամություն էր հայտնել ապստամբեցնել Հյուսիսային Հնդկաստանի և Աֆղանստանի մահմեդական ցեղերին անգլիացիների դեմ): Իրերի վերլուծումը բերեց բրիտանացիներին այն համոզման, որ ռուսներին ի վիճակի է կանգնեցնել միայն թուրքական բանակը: 1920 թ. աշնան սկզբից հույները մնացին մենակ օրեցօր հզորացող թուրքական ռազմական մեքենայի առջև: Բրիտանացիները չօգնեցին նաև հայերին: Ավելին՝ 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմից առաջ նրանք Կարսի որոշ ծանր թնդանոթներ տարել էին: Այսինքն՝ բրիտանացիներն ամեն ինչ անում էին. որպեսզի Կարսի ռազմավարական ամրոցը, որն իրավամբ համարվում էր Մերձավոր Արևելքի կարևորագույն բանալիներից մեկը, ընկնի ոչ թե ռուս-

ների, այլ թուրքերի ձեռքը, ինչը և տեղի ունեցավ: Բրիտանացի-ների համար պարզ էր, որ Մ. Քեմալը ոչ մի ցանկություն չունեւ բոլշևիկների հետ մերձենալու, այլ ուղիներ էր փնտրում ջերմ հարաբերություններ հաստատելու Եվրոպայի տերությունների հետ, ինչը և տեղի ունեցավ Լոզանի կոնֆերանսում, երբ նա կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Դաշնակից տերությունները՝ փակելով բոլշևիզմի մուտքը Մերձավոր Արևելք:

ը) իր բացասական դերակատարումն ունեցավ նաև Վրաստանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտում էր հայ-պոնտական միացմանը: Փարիզում վրացական պատվիրակությունը դեմ արտահայտվեց Տրապիզոնը Հայաստանին հանձնելու ծրագրերին և ամեն կերպ աջակցում էր պոնտական պատվիրակությանն այդ հարցում: Բացի այդ, վրացական իշխանությունները Կարսի մարզում և հատկապես նրա հյուսիսային շրջաններում՝ Արդահանում, Արդվինում և Օլթիում, աջակցում էին թուրք-քրդական ուժերին՝ նպատակ ունենալով անջատել այդ շրջանները Հայաստանից և բռնակցել Վրաստանին:

Այսպիսով, վերը նշված արտաքին և ներքին պատճառներով պայմանավորված՝ հայ-հունական զինակցության ձախողումը հանգեցրեց նրան, որ քեմալական Թուրքիան կարողացավ արտաքին ուժերի օգնությամբ առանձին-առանձին պարտության մատնել Հայաստանին և Հունաստանին և վերջնականապես հայերին ու հույներին դուրս մղել Արևմտյան Հայաստանից, Պոնտոսից և Փոքր Ասիայից:

Арам С. Саиян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*, Понтийский вопрос и несостоявшееся армяно-греческое военное сотрудничество.

После Мудросского перемирия ситуация в Понте оставалась сложной. В отличие от армян, турки не истребили греков полностью и после войны в Понте по разным подсчётам оставались примерно 200 тыс. греков. Примерно столько же были вынуждены перебираться в южные области России или Кавказ. Понтийские греки стремились к отделению Понта от Турции и созданию независимого государства. Для достижения своих целей на Парижской мирной конференции, в России, Греции и Париже были созданы общественные организации, главными из которых были Парижская (Понтос) и Тифлисская.

Понтийские греки полагали получить помощь и Греции, однако премьер-министр Греции Элефтериос Венизелос считал, что Греция не сможет в одиночку справиться с этим. Союзные же государства высказались резко против и отвергли просьбы понтийцев о помощи. В сложившейся ситуации единственным выходом руководство Греции считало армяно-понтийский военно-политический союз, а именно – вхождение Понта в состав Республики Армения. Его убеждение ещё больше укрепилось, когда на Парижской мирной конференции армянская делегация потребовала для Армении выхода к морю, а именно часть Понта с его столицей – городом-портом Трапезундом (Трабзон). Это требование нашло своё отражение в арбитражном решении президента США Вудро Вильсона от 22 ноября 1920 г.

Однако понтийские греки были против этих планов. Организация «Понтос» обратилась с жалобой к Союзным державам в

Париже. Понтийцы согласны были на конфедерацию с сохранением независимости Понта. Однако на это не соглашалась армянская сторона.

Усиление кемалистского движения и вторжение большевистской России в Закавказье вынудило понтийцев согласиться с условиями армянской стороны. В январе 1920 г. в Ереване было подписано соглашение о создании армяно-понтийского государства, по которому Понт и Армения объединялись в конфедерацию. Однако кемалистско-большевистская агрессия против Армении и негативная позиция Союзнических держав по отношению к армяно-греческому военному союзу и греческому наступлению против кемалистов не позволили этим планам осуществиться. В конечном итоге это привело к поражению Армении и Греции от кемалистской Турции и окончательному изгнанию армянского и греческого населения из Понта и Западной Армении.

Aram S. Sayiyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, The Pontic Question and the failed Armenian-Greek Military Cooperation.*

After the armistice of Mudros, the situation in Pontus was very difficult. Unlike the Armenians, the Turks did not completely exterminate the Greeks, and after the war, according to various calculations, there were about 200 thousand Greeks in Pontus. About the same number of people were forced to move to the southern regions of Russia or the Caucasus. The Pontic Greeks wanted to separate Pontus from Turkey and create an independent state. To achieve their goals in the Paris Peace Conference public

organizations were created in the Caucasus, Russia, Greece and Paris, the main of which were the Parisian (Pontos) and Tiflis.

The Pontic Greeks believed that Greece would also get help, but Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos believed that Greece would not be able to cope with this alone. And the Allied States strongly opposed this and themselves rejected the requests of the Pontians for help. In this situation, the military-political leadership of Greece saw the only way out in the Armenian-Pontic military-political Union, namely, the entry of Pontus into the Republic of Armenia. His conviction was further strengthened when, at the Paris Peace Conference, the Armenian delegation demanded access to the sea for Armenia, namely a part of Pontus with its capital – the port city of Trapizon. And this requirement is reflected in the arbitral award of US President Woodrow Wilson.

However, the Pontic Greeks were against these plans. The organization “Pontos” filed a complaint with the Allied powers in Paris. In this regard, it was supported by the Georgian delegation, which itself wanted to capture the northern part of the Kars region of Armenia. The Pontians agreed to a Confederation with the preservation of the independence of Pontus. However, the Armenian side did not agree to this, because it had more responsibilities with equal rights. In addition, the Greeks of Pontus did not have any power in Pontus, where they were inferior to the Muslims (Turks and Lazs) in number several times.

But the strengthening of the Kemalist movement and the invasion of the South Caucasus by Bolshevik Russia forced the Pontians to accept the conditions of the Armenian side. In January 1920, an agreement on the establishment of the Armenian-Pontic

state was signed in Yerevan. But in February, in Tiflis, an agreement was signed between the Armenian and Greek sides on the creation of a joint anti-kemalist front, according to which Pontus and Armenia were united into a Confederation. However, the Kemal-Bolshevik aggression against Armenia and the negative attitude of the Allied powers towards the Armenian-Greek military Alliance and the Greek offensive against the Kemalists did not allow these plans to come true. This led to the defeat of Armenia and Greece from Turkey and the final expulsion of the Armenian and Greek population from Pontus and Western Armenia.